

17. Pád Rakousko-Uherska a vznik Československa

Robert Kvaček

Obecně se má za to, že pád Rakousko-Uherska přišel až s velikášským válečným dobrodružstvím zahájeným v létě 1914. Existenční krize však oslabovaly říši už celá desetiletí. Poměrný politický klid v ní končil s demisí dlouhodobé vlády hraběte Taaffeho v říjnu 1893. Pak již nebylo žádnému vládnímu kabinetu dopřáno spravovat Rakousko delší dobu. Téměř osudovým se ukázalo ztroskotání vlády Kazimíra Badeniho, způsobené ohlasem jeho jazykových nařízení pro Čechy a Moravu z dubna 1897. Nic mimořádného zdánlivě nepřinášela, v českých zemích postavila jen češtinu naroveň úřední němčině. Češi tu ostatně tvořili téměř tři čtvrtiny obyvatel. Nařízení měla platit v celých zemích, a tím stvrzovala jejich přirozenou celistvost.

Obě jejich funkce rozlítily nacionálně zaujaté Němce, především z českomoravského pohraničí. Badeni byl pro ně od této chvíle smrtelným nepřítelem, který musel padnout. Pangermánský poslanec Wolf ho dokonce vyzval na souboj a ve vídeňských jezdeckých kasárnách ho zasáhl do prstu. Němečtí poslanci na protest znemožnili práci říšské rady. Odehrávaly se v ní scény, při nichž se nejen nevážila slova, ale padaly rány, létaly předměty a pro ryk se nedalo promluvit. Vášněmi a zlobou se parlament až zalykal.

Unavený, ale stále ještě vzdorující Badeni zasedání říšské rady ukončil. Znovu se proti němu zvedly pěsti. Doufal, že horké hlavy časem vychladnou. Nedocenil ale nacionální běsy. Za půl roku ho připravily o vládu. Němci v Čechách to náležitě oslavili. Češi, zvláště pražští, jim tvrdě odpověděli. Několik dní žila Praha v rozčilení, hučela a prala se. Zklidnil ji a zároveň načas spoutal výjimečný stav. Rakousko-uherské říši nepomohl, po letech se dokonce zdálo - a historikové to pak i napsali -, že prosincem 1897 začínal její zánik.

Rakousko-Uhersko bylo však stále ještě mocností, s níž se v „koncertu velmocí“ muselo počítat. Od šedesátých let, po vytačení z Německého spolku a vzniku jednotného, Pruskem vedeného Německa, ztrácelo ale na politické síle. S Německem se spojilo spojeneckou smlouvou, v tomto svazku tzv. „ústředních mocností“ však nemělo rovnoprávné postavení (Skřivan 1996). Státní aparát se sice modernizoval, ale zároveň v něm zůstávalo hodně z dědictví minulosti. Říše obtížně hledala svou vnitropolitickou podobu, našla ji v dualismu, který jí „politické štěstí“ nepřinesl. Už to bylo příznačné, že stát neměl ani oficiální název. Německo-maďarská dominance narážela na odpor slovanských národních společností, zvláště když dozrávaly do novodobé úrovně. Projevilo se to i ve vzniku masových nacionálních stran, které si vytvářely i své společenské organizace a těžily z liberálního ovzduší říše. Jejich aktivity a chování vyznívaly jako předzvěst budoucího státoprávního štěpení. V Rakousku se postavením, zdatností a vlivem prvořadí Němci stali etnickou menšinou. Ovládala je obava ze ztráty pozic, ve vzrůstu a nacionálním vyhraňování Slovanů viděli nebezpečnou perspektivu. Mnohým přestávala být císařská Vídeň zárukou jejich postavení, politický zrak proto stále více stáčeli k Berlínu. Dostávali odtud povzbuzení a rady „být tvrdými“: rozuměli jim. Zvláště to platilo o Němcích v Čechách. Od osmdesátých let se obě zdejší etnika vůči sobě uzavřela a vzájemně oddělila. Jejich politické reprezentace se blokovaly. Napětí a konflikty mezi nimi pocítovalo celé Rakousko (Pernes 2001).

Rakousko ale mělo potíže i se svým dualistickým partnerem Uherskem. Pravidelná vyjednávání o společných nákladech bývala obtížná, poznamenaná maďarským sklonem k vydírání. Sociální skladbou se Uhry od Rakouska lišily a také v politickém životě byly citelné rozdíly, pramenily i z maďarské snahy po stále výraznější „samostatnosti“. Následníci trůnu, nejprve princ Rudolf a po jeho smrti arcivévoda František Ferdinand, zamýšleli říši reformovat, každý jinak. Nestačili ale své záměry promyslet, natož uskutečnit.

Císař František Josef věřil, že jeho moc je darem, dílem i výzvou Prozřetelnosti. Držel ji pevně a uplatňoval ji také konkrétně politiky, v zahraniční politice téměř bezvýhradně, ve vnitřní politice výběrem vlád a příkazy ministrům (Urban 1991). Málo přitom měnilo rozšíření volebního práva pro muže, které od roku 1907 přineslo vznik „lidového“ parlamentu. Vlády byly stále převážně úřednickými kabinetem, jejichž členy, většinou aristokraty, vybíral císař s přesvědčením, že pochopí a budou naplňovat jeho vůli. Císařský dvůr se svým řádem, pravidly a specifickými hodnotami a vliv aristokracie v říši omezovaly a oslabovaly demokratické prvky liberálního režimu.

Příznačnou vnitropolitické nestability v Rakousku se stala ústavní krize v Čechách, která vedla až k ústavnímu převratu (Kořalka, 1996). Způsobily ho peníze, vlastně jejich nedostatek, a česko-německá jednání, přesněji neschopnost něco v nich vyjednat.

Jejich už obvyklé neúspěchy umrtvily český zemský sněm. Kdysi ho znehybnil odpor českých poslanců proti nespravedlivým volebním počtům, pak se o jeho uzavření postarali zástupci němečtí. Po ztrátě většiny v něm chtěli nejen jeho proměnu, ale přáli si nově uspořádat celé Čechy. Země měla být národně rozdělena. Češi hájili její jednotu a na jiná řešení přistupovali s neochotou a jen v dílčích otázkách. Nemínili se zcela vzdát nadějí na český stát uvnitř monarchie, i když je museli odkazovat do stále vzdálenějšího budoucna. Cenili si zemský sněm a jeho výkonný orgán, zemský výbor. Česká většina činila z obou jediné rakouské správní a zastupitelské instituce nacházející se v českých rukou.

Sněm byl i místem dialogů s celorakouskou ozvěnou. Aspoň slovně v nich česká politika vzdorovala snahám učinit z Rakouska německý stát. Právě Němci z Čech byli jejich hlavními nositeli. Sněmovní většina umožňovala Čechům využívat pro sebe i zákonodárných možností, pokud je zároveň připouštěla říšská ústava. Tak rozvoj školství spojený s téměř úplnou alfabetizací Čech - jev v tehdejší Evropě jedinečný - a růst kulturní a hospodářské vyspělosti měly oporu i ne jeden podnět právě v české sněmovní politice, zvláště když sněm přejímal i povinnosti nenaplňované rakouským státem.

Na podzim 1908 zazvonil sněmu umíráček. Ohlásili ho němečtí poslanci svou bojovou hymnou o „stráži na Rýně“, kterou protestovali proti obsazení sněmovní kanceláře jen českými úředníky. Snad o každé úřednické místo se už v Čechách „bojovalo“, tak byly národnostní vztahy zdrsnělé a nepřírozené. Na jedné plenární schůzi se poslanci utkali i ručně a vláda sněm uzavřela.

Otevřen mohl být pouze česko-německým smírem. Nechyběly pokusy o něj, politikové je museli aspoň předstírat, jinak by ztratili všechnu věrohodnost. Zároveň stoupal nacionální radikalismus, a to na obou stranách. Důsledky pocítovalo i zemské hospodářství. Výdaje stouply, příjmů ale úměrně nepřibývalo. Rostl zemský dluh. Trpěly jím všechny země v Rakousku, v Čechách byl však shledáván zvláště citelným, šlo přece o nejbohatší a hospodářsky nejzdatnější zemi monarchie. Jeho politická ozvěna byla slyšet v celé říši.

Neustavením sněmu ztratila země možnost rozhodnout si příjmy ústavním způsobem. Německý vzdor se netajil úmyslem zemi finančně vyhladovět. Nebylo to moudré, protože nepostihoval jen české obyvatele. V roce 1913 dosáhl zemský dluh čtvrt miliardy korun. Hrozilo zastavení platů zaměstnancům a institucím. Půjčka u Městské

pražské spořitelny oddálila nedostatek peněz jen do 1. srpna 1913. Něco se muselo stát, aby politika nepřivedla nejen finance, ale i samu sebe na mizinu.

Zasáhla vláda. Starosti jí působila demokratizace samosprávy, teď ji mohla zastavit. Sněm a výbor nahradila 26. července 1913 úřednicou komisí. Státní moc překryla zemskou samosprávu, což hrubě porušovalo ústavu. Slibovala se dočasnost zásahu, ale pokusy o návrat k ústavnosti zůstaly marné. Doztracena vyzněly všechny protesty, české i německé. Zanedlouho ostatně vláda zavřela i říšskou radu. Nemusela se aspoň vyjadřovat k válce, do níž Rakousko mobilizovalo přesně rok poté, co provedlo převrat v Čechách.

Neštěstí, které přivedlo Rakousko-Uhersko a vzápětí svět k velké válce, se zrodilo z výstřelů v Sarajevu a z jejich politické ozvěny. Habsburská říše si v roce 1908 připojila Bosnu a Hercegovinu, mocenská chtivost tu vydala pochybný plod. Anektované území žilo trvale neklidně, zbytečná kořist ještě zhoršila napětím beztak prostoupené vztahy Rakousko-Uherska se Srbskem. Když bosenský Srb zabil 28. června 1914 v Sarajevu následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda, Evropa strnula - jak se zachová Vídeň? (Tuchmanová 2000).

Císař se o sarajevském atentátu dozvěděl ve svém letním sídle v Ischlu. Cestu do Vídně nastoupil až příštího dne, 29. června. Ministr zahraničí Berchtold byl na svém moravském panství, hned večer se ale vrátil do své pracovny na Míčovém náměstí. Dopoledne 29. června přijel z manévru i náčelník generálního štábu generál Conrad von Hotzendorff. Ve štábu řekl, že na pořadu je válka se Srbskem - už dlouho po ní toužil -, případně i s Ruskem. Během dne se do Vídně dostavil také uherský ministerský předseda Tisza. Rakouský premiér Sturgkh hlavní město v těchto dnech ještě neopustil. Rozhodující vládní činitelé tak mohli zahájit porady o stanovisku k sarajevskému atentátu.

Conrad vyhledal v ministerstvu zahraničí Berchtolda a navrhoval jediné - zaútočit na Srbsko. Tak si to aspoň Berchtold poznamenal do deníku, kde slovo „válka“ opakoval třikrát za sebou. Pod dojmem Conradova názoru referoval Berchtold v poledne 30. června císaři. „Nesmíme ukázat žádnou slabost, jinak se u sousedů na jihu a východě znemožníme a umožníme jim vést rozkladné dílo ještě důsledněji,“ tvrdil Františku Josefovi. Ten chtěl před vyřčením stanoviska slyšet ještě Tiszu. Uherský ministerský předseda 30. června odpoledne Berchtoldovi řekl, že je proti vojenské akci, a příštího dne to opakoval císaři. Útok na Srbsko se mu totiž zdál signálem k velké válce, kterou si - podle jeho názoru - nemohla monarchie dovolit.

Ve Vídni se proto rozhodli zeptat se Německa, zda jim bude krýt záda proti Rusku a zda se postará o „zklidnění“ Itálie a Rumunska. Několik dokumentů o tom přivezl 4. července do Berlína šéf Berchtoldova kabinetu hrabě Hoyos. Původně měl být jen listonošem, když však poznal válečnickou náladu v Německu, připojil k dokumentům svého ministerstva názor, že by Srbsko bylo třeba napadnout překvapivým útokem a pak je zcela rozdělit. Císař Vilém i kancléř Bethmann-Hollweg viděli v útoku na srbský stát sice „nejradikálnější, ale nejlepší řešení“. Do Vídne vzkázali, že se tu mohou na Německo spolehnout.

Německý velvyslanec von Tchirschky se od této chvíle stal pevnou oporou Berchtolda a Sturgkha, kteří ho použili i k nátlaku na Tiszu. Maďarský magnát stále ještě viděl ve válce vážné riziko pro říši a velvyslancovu intervenci odmítl - prý by se Německu nemělo nechat na rozhodnutí, zda má Rakousko-Uhersko udeřit, nebo ne. Tisza se obával i rozkladu zázemí, které by podle něj delší válku nevydrželo. Žádný jiný ministr tak neuvažoval, případný konflikt se jim jevil div ne jako snadná procházka a jako vhodný prostředek k likvidaci vnitřních i vnějších obtíží Rakousko-Uherska. Conrad von Hotzendorf o tom později psal zcela otevřeně: Dvě zásady tu stály ostře proti sobě - zachovat Rakousko-Uhersko jako konglomerát různých národností a myšlenka samostatných národních států. Srbsko bylo pro slovanská národní hnutí příkladem i povzbuzovatelem. „Z toho důvodu,“ tvrdil Conrad, „a nikoliv jako potrestání vraždy muselo Rakousko-Uhersko pozvednout proti Srbsku meč.“

Na zasedání ministerské rady 7. července se definitivně zformovala rakouská „válečná strana“, povzbuzovaná v příštích dnech až naléhavě německým císařem Vilémem a jeho vídeňským velvyslancem. V tomto prostředí se zrodila myšlenka předložit Srbsku takové požadavky, které by měly ultimativní ráz - na přijetí mělo mít Srbsko nanejvýš osmačtyřicet hodin. Pro svrchovaný stát byly fakticky neakceptovatelné. V ranní audienci 9. července seznámil Berchtold s touto ideou císaře Františka Josefa. Musel za ním do Ischlu, kam starý panovník již zase odjel. Císař hned souhlasil. V ministerstvu se pak začalo na textu „požadavků“ ihned pracovat.

Tisza měl ještě chvíli námitky. Vymlouval mu je teď hlavně jiný uherský magnát, ministr Burian, který rád vládl a rozhodoval z pozadí. Na nové poradě se Sturgkhem a Berchtoldem 14. července řekl Tisza konečně „ano“ k myšlence ultimativního „seznamu požadavků“ vůči Srbsku. Jejich znění nebylo ještě hotovo, ale zůstávalo jen otázkou času. Právě v té chvíli bylo rakouské ministerstvo zahraničí varováno, že válka proti Srbsku bude mít za následek střetnutí s Ruskem. Varování přišlo z Londýna, z místa, se kterým na Míčovém náměstí nikdy vážněji nepočítal. Bylo velkoryse přeslechnuto. Ani v Berlíně ne-

vzali v úvahu, že by do jejich už chystaného střetnutí s Francií mohla vstoupit Británie.

Válka měla začít až po hlavní sklizni obilí. Nová setba už byla jiná, vojenská, vichřičná. Z větru bývá ale sklizní bouře.

Ve Vídni a Budapešti a také v dalších metropolích států vstupujících nebo vtažených do války věřili na válku rychlou a vítěznou. Její političtí a vojenští tvůrci se osudově zmýlili. Válka se brzy stala nekonečnou (Liddel Hart 2001). Nikdo z jejích aktérů na to nebyl připraven. V Rakousko-Uhersku se to projevilo brzy. Monarchie byla zaskočena průběhem bojů i hospodářskou náročností. Rakousko-uherská armáda nebyla s to zdolat ani malé Srbsko, až za rok jí k tomu pomohly Německo a Bulharsko. Obdobně se jí zprvu nedařilo ani na druhé frontě, proti Rusku. Zase museli pomoci Němci. Ofenziva se však proměnila v zákopovou válku, stejně jako boje na západě, mezi Německem a Francií a pak Británií. Na jaře 1915 přibyl Rakousko-Uhersku další nepřítel v Itálii: střetnutí byla pro obě strany krvavá, ale bezvýsledná.

Nejvážnější starosti přinesla rakousko-uherskému velení ruská ofenziva v létě 1916. Podařilo se jí sice zbrzdit, ale rakouské ztráty byly tak citelné, že napříště už rakousko-uherská vojska nemohla rozsáhleji operovat bez německé podpory (Šedivý 2001). Německá armáda útočila na západě, ani ona však očekávaného triumfu nedosáhla. Již během druhého válečného roku se hospodářská situace Rakousko-Uherska stávala problematickou. Obtížně se hledaly finanční zdroje pro válku, sociální poměry se vyhrcovaly, zásobování trpělo výpadky, které časem začaly způsobovat hlad. Radikalizovaly se nálady a postoje obyvatelstva.

Jistou dobu se zdálo, že vládní kruhy situaci zvládnou, na frontách zaznamenávalo německo-rakousko-uherské spojení dílčí úspěchy, revoluce těžce oslabilo ruského protivníka. Nový rakousko-uherský panovník, mladý císař Karel I., který v listopadu 1916 nahradil zemřelého Františka Josefa, však přesto myslel na mír a měnil vnitropolitické poměry. Cítil, že Rakousko-Uhersko je průběhem a důsledky války existenčně ohroženo. Střídal vládní sestavu i vojenské velení, zmírnil drastické rozsudky vojenské justice nad některými politiky, do politického života navracel parlamentarismus (Galandauer 1998; Lorenz 1959). Očekávaného ohlasu však nedosáhl, političtí představitelé národních společností, zvláště slovanských, se už kvůli vyčerpávající válce, která se stala německou i z hlediska válečných cílů, vzdalovali od prorakouského aktivismu a mířili k přebudování říše, ne-li vůbec ke státoprávním řešením mimo ni. Především se mělo skoncovat s centralizující německo-maďarskou nadvládou, čemuž se ovšem její nositelé zásadně bránili, spíše ji úspěšnou válkou chtěli utvrdit.

Brzy po nástupu na trůn se Karel vážně pokusil sondovat na Zápádě podmínky „míru bez vítězství“, který koncem roku 1916 propagoval americký prezident Wilson. Dohodové západoevropské velmoci s Rakousko-Uherskem přímo nebojovaly a v únoru 1917 daly diplomatickou cestou do Vídně vědět, že nepomýšlejí na to, roztrhat ji „oddělením Uher a Čech“, „pokud pokračování ve válce nezpůsobí změnu podmínek“. Tomu se dalo snadno porozumět - Rakousko-Uhersko si mělo pospíšet s ukončením války. Hlavní protivník britsko-francouzské Dohody, císařské Německo, by tím ztratil nejbližšího spojence.

Začaly se hledat možnosti separátního míru. Ochotných prostředníků se našlo několik. Karel nejvíce spoléhal na prince Sixta Bourbonského, bratra své ženy Zity (Kahn 1996; Amiguet 1934). Sixtus byl vlastně nepřitelem, na počátku války bojoval v belgické armádě. V únoru 1917 za ním Karel poslal do Švýcarska svého důvěrníka Erdodyho. Princ měl zjistit vyhlídky na mír s Dohodou. Francii šlo hlavně o navrácení Alsaska-Lotrinska, které ztratila po válce s Pruskem v roce 1871.

Dne 23. března 1917 Karel Sixtovi řekl, že tento požadavek podpoří. Dokonce vyjádřil svůj souhlas písemně, vepsal ho do dopisu, který si pak Sixtus odvezl z tajné schůzky na císařově zámku Laxenburg. List byl nepřímo určen francouzskému prezidentovi Poincarému.

O tomto císařově stanovisku nevěděl jeho ministr zahraničí hrabě Czernin, který se účastnil až závěru schůzky Karla se Sixtem. Bylo zřejmé, že spojenectví s Německem se zastává houževnatěji než císař. „Dohoda stále ještě doufá, že odtrhne monarchii od Německa a na základě této naděje ji tlačí k míru,“ napsal pár týdnů po laxenburské schůzce panovníkovi.

Czernin vystihl situaci správně. Potvrdila to i porada dohodových představitelů o Karlově mírové ochotě, kterou na 19. dubna 1917 svolal francouzský ministerský předseda Ribot do železničního vagonu na nádraží St. Jean de-Maurienne. O separátní mír s Rakousko-Uherskem se nejvíce zajímali Britové; Francouzi se zatím tvářili neurčitě a Italové z něj chtěli mít územní prospěch. Západ je před dvěma lety nalákal do války slibem kořisti na úkor habsburské říše a Itálie na to nechtěla zapomenout.

Sixtus přijel na Laxenburg znovu 8. května 1917, aby od svého císařského švagra získal příslib určitých ústupků. Czerninovi a vlastně ani Karlovi se takové podmínky nelíbily, a tak smlouvání skončilo. Zanedlouho se sice začalo tajně jednat znovu, princ Bourbonský však už zůstal mimo hru. K ničemu se nedospělo, ostatně je sporné, zda by císař separátní mír vůbec prosadil. Dal se předpokládat domácí odpor Němců a Maďarů a také Německo by si ho zřejmě nenechalo líbit. Nebyl vyloučen ani vpád německé armády do Čech a do Tyrol.

Tajným jednáním nepřála na jaře 1918 ani nová naděje Vídně na přece jen vítězný mír. Rakousko-uherské zbraně zaznamenaly úspěch na italské frontě, Německo se chystalo k novému úderu ve Francii. Karel se sice ani potom obav nezabavil, ale Czernin vojákům naplno uvěřil. Měli říši zbavit i vnitřních těžkostí, už bouřlivého sociálního neklidu a odstředivých národnostních hnutí. Ministr se rozhodl slovně se vypořádat se všemi nespokojenci, pacifisty a zahraničními protivníky. Za posluchače si 2. dubna 1918 vybral vídeňské radní, chtěl však být slyšen v celém světě.

Ač svou kariéru opíral hlavně o majetek v českých zemích, obořil se nejostřeji na český odboj a jeho představitele. Promluvil také o mezinárodní situaci. Možnost míru má Rakousko-Uhersko stále na paměti - řekl -, lichá je však naděje odloučit je od Německa. Mír si nejvíce přeje a potřebuje Francie, která to dala Vídni neoficiálně najevo. Vídeň ji ve shodě s Berlínem upozornila, že dohodě překáží francouzský nárok na Alsasko-Lotrinsko.

Hned příštího dne se ozvala francouzská vláda. Vedl ji Georges Clemenceau, jemuž ne nadarmo přezdívali „Tygr“. Odpověď byla proto ostrá - „hrabě Czernin lhal“. Mír měl podle francouzského premiéra jiné překážky a více než ve Francii ho žádali jinde.

Rakouská vláda ve vyhlášení ze 4. dubna 1918 po svém shrnula tajné námluvy s Francií a označila ji za viníka pokračující války. Vstoupila tím na hodně tenký politický led a vzápětí to poznala.

Clemenceau nechal zveřejnit, že již před rokem se o mír ucházelo Rakousko-Uhersko a že jeho nabídka vycházela od význačné osoby. Czernin strnul, neboť soudil, že Francouzi mají na mysli jeho a chtějí ho zkompromitovat. Netušil, že pařížský „Tygr“ narážel na císařův dopis Sixtovi, v němž Karel sliboval uplatnit osobní vliv k „podpoře spravedlivého francouzského požadavku na navrácení Alsaska-Lotrinska“. Rakouský císař sledoval polemiku se stále větší úzkostí. Řekl Czerninovi, že má sice čisté svědomí, ale přece jen by se prý už nemělo v souboji pokračovat. Rozdrážděný Czernin si nedal říci. Znovu slovně vystřelil. Francouzi již neváhali a 12. dubna otiskli Karlův dopis. Skandál byl na světě, a to pořádný.

Czernin se lekl hlavně hněvu v Německu a také domácí ohlas ho znepokojoval. Chtěl, aby Francouzi byli obviněni z podvrhu a otiskl se jiný, čerstvě sepsaný dopis. Císař nesouhlasil. Dovolil Czerninovi jen zveřejnit sdělení, které francouzský výklad listu Sixtovi prohlásilo za zkomolený. Soukromě si ještě ministr od panovníka vymohl stvrzení, že o jeho „alsasko-lotrinském“ dopise nic nevěděl.

Nejvhodnější tečku za skandálem mělo podle Czernina udělat císařovo odstoupení. Důvod by se našel snadno - není žádným tajemstvím, že panovník je křehkého zdraví a že ho válka ještě více vyčerpala.

Ještě než se stačila sejít ministerská rada, aby se poradila o císařovu nástupci, bylo rozhodnuto jinak. Karlovi dodala odvalu jeho žena Zita, podle níž se měl Czerninovi tvrdě postavit (Griesser-Pečarová 1994). Karel ji poslechl a stále rozčilený ministr zahraničí nabídl demisi. Císař ji hned přijal. Czernin si to sice vzápětí rozmyslel, ale už bylo pozdě.

Karlovo „vítězství“ ze 14. dubna 1918 bylo hodně trpké, skandál měl citelné následky. Císař se musel svému německému spojenci zapřísahat, že svazek s ním ničím nenaruší. Poslal na západní frontu vojenskou posilu a hlavně se mu zcela podřídil politicky. Západní Dohoda poznala, že habsburskou monarchii už z německé náruče nevytrhne. Zahraniční protihabsburský odboj, spoléhající na pochopení a podporu Dohody, mohl proto od jara 1918 promlouvat a jednat důrazněji.

Karlovy mírové sondáže skončily tedy katastrofou, popudily Německo i Němce v Rakousku. Císař se obecně ukázal jako nespolehlivý partner. Válečná situace Ústředních mocností se však ještě nezdála beznadějnou. Východní frontu vyřídily mírem s bolševickým Ruskem v březnu 1918, který zvláště Německu měl přinést rozsáhlé územní zisky. Uvolněná vojska mohla být přesunuta na západní a italské bojiště. Nová německá ofenziva ve Francii však svých ambiciózních cílů nedosáhla, lidská a materiální převaha Dohody, podpořené ještě Spojenými státy - vstoupily do války v dubnu 1917 -, se začala přece jen projevovat. Přiměla Německo k hledání politického konce bojů.

Rakousko-uherská armáda pronikla hlouběji na italské území, ale neměla podmínky pro strategické využití svého postupu. Únava a vyčerpání ovlivnily citelně její morálku. Válku vzdávali také spojenci Ústředních mocností, v září Bulharsko, koncem října Turecko.

Pro Rakousko-Uhersko bylo nejpodstatnější, že s válkou chtělo ukončit Německo. Jeho nejvyšší velitelé vyzvali koncem září 1918 vládu a císaře k okamžitému uzavření příměří. Nová vláda se obrátila na amerického prezidenta Wilsona s požadavkem, aby příměří zajistil. Stejně se zachovalo Rakousko-Uhersko.

Začátkem roku 1918 požadoval Wilson pro národy Rakousko-Uherska autonomii. Po polovině října už dal do Vídně vědět, že národy habsburské monarchie mají samy posoudit, „jaká akce ze strany rakousko-uherské vlády uspokojí jejich nároky a jejich pojetí vlastních práv i osudu jako členů rodiny národů“. Do značné míry se tak na ně přesouvalo rozhodnutí o bytí a nebytí habsburské říše. Západní mocnosti je přímo neurčovaly, ale byly připraveny je přijmout. Po Německu Wilson žádal jasný důkaz, že se stává demokratickou zemí. Císař Vilém se zděsil: „To směřuje ke svržení mé dynastie a vůbec monarchie!“ Vláda prosadila určité ústavní změny, které měly napomoci to-

mu, aby byla v zahraničí uznána demokratizace Německa. Wilsonovi se nezdály dostatečné, moc byla stále v rukou těch, kdo rozpoutali válku. Císaři Vilémovi to bralo budoucnost a vůbec problematizovalo monarchii. Nejvyšší velení dalo 26. října rozkaz k dalšímu boji, ale armáda se už nedala stmelit, ocitala se v rozkladu. Živořící, na válku a její původce rozhořčené zázemí signalizovalo krizi systému v celém Německu. Válka tu končila v horečnatém, revoluci přibližujícím čase. Císařství se propadalo do dějin.

Rakousko-Uhersko se delší dobu zachvívalo sociálními nepokoji. Hlad bývá třaskavým prachem revolucí. V Rakousku se již během roku 1917 zhroutil přidělový systém, nouze rozrostlá v hladovění vyvolávala zoufalství i hněv. Válka beze smyslu si trvale brala oběti na bojištích a stále početněji i v zázemí. V pozemním vojsku i v námořnictvu propukaly vzpoury, vnitrozemí zažívalo stávky a hladové pochody. Jeho nálady a postoje ovlivňovala také národní hnutí mířící svými státoprávními cíli už mimo habsburskou monarchii. Rakousko-Uhersko pro ně definitivně ztratilo hodnotu ochrany a rámce k rozvoji. Válka je naopak ohrozila - ať by přinesla vítězství Ústředních mocností (znamenalo by „německé“ Rakousko, které nebylo příznivou budoucností), ať by skončila porážkou (její důsledky by asi více pocítili jiní než Němci a Maďaři).

Císař Karel se ještě v říjnu 1918 pokusil se „svými“ národy domluvit. Rakouského ministerského předsedu Hussareka 13. října pověřil, aby zpracoval manifest měnící Rakousko ve spolkový stát. Měly ho tvořit čtyři národní státy, německý, český, jihoslovanský a ukrajinský. Federalizace by se nevztahovala na Uhersko, manifest měl naopak na přání uherského premiéra Wekerleho uznat „celistvost zemí svaté koruny uherské“. Korunní radě shromážděné 15. října v Hofburgu císař vydání manifestu oznámil. Za cíl označil zpevnění říše tak, aby šla vstříc mírovým jednáním vnitřně uspořádaná a zklidněná. Noviny otiskly manifest 18. října. Byl příliš pozdní a neživotný, již 17. října ho odmítly parlamentní kluby český a jihoslovanský, 19. října Národní výbor československý v Praze a Národní výbor jihoslovanský v Záhřebu. Pražský Národní výbor dokonce proti manifestu protestoval: odmítal oddělení Čechů od Slováků a vynětí pohraničních oblastí z českých zemí. O ně již dlouho usilovali zdejší němečtí poslanci a dali to znovu najevo.

Od rakouské říšské rady ve Vídni vyšel 21. října zvláštní průvod. Vytvořili ho němečtí poslanci, kteří se sešli k poradě, co dělat. Nežůstali ve svých obvyklých lavicích, ale přešli do budovy dolnorakouského sněmu. Zatímní předseda Waldner se rozloučil s Rakousko-

-Uherskem. Řekl, že Němci tak činí bez lítosti, bylo to však jen gesto určené pro tuto těžkou chvíli.

Mělo vzniknout Německé Rakousko, otázkou bylo, zda samostatné, nebo ve spojení s jinými. Všichni si uvědomovali, že zrodu národních států se již nezabrání, ostatně jeden sami chtěli vytvořit. Někteří byli pro spolkovou monarchii, císař měl tedy ještě dostat příležitost. Mluví nejsilnější strany, na smrt nemocný sociální demokrat Viktor Adler navrhoval ustavení svobodného svazu národů. Pokud k němu nedojde, Německé Rakousko se spojí s Německou říší.

Nacionalisté z německo-rakouské nezávislé strany a nacionální socialisté z pohraničí českých zemí si přáli uskutečnit toto spojení rovnou, bez čekání na stanovisko jiných národů. Sudetoněmecký poslanec Knirsch to řekl přímo: „Odmítáme předem myšlenku na spojení Německého Rakouska ve svaz států se slovanskými státy vznikajícími ze starého Rakouska. V národnostním, sociálním a kulturním zájmu žádáme připojení Německého Rakouska jako spolkového státu k Německé říši.“ Vzniklo by tak velké Německo - poražený by vlastně válku vyhrál.

Manifest nepomohl císaři Karlovi ani vnitropoliticky, ani v zahraničí (Michel 1994; Andics 2001). Wilson mu 19. října sdělil, že uznává existenci válečného stavu mezi Čechoslováky a Ústředními mocnostmi a také aspirace Jihoslovanů na svobodu. Pouhá „autonomie“ těchto národů se už nejevila být „základnou míru“. Císař si za nového předsedu vlády vybral pacifistu Heinricha Lammasche, který chtěl vládu sestavit jako výbor národních vlád. Nenalezl ale partnery. Ministrem zahraničí jmenoval císař hraběte Gyulu Andrássyho, jenž měl uzavřít mír bez ohledu na Německo. Nový ministr připravil panovníkovi text telegramu pro císaře Viléma, v němž stálo, že během čtyřadvaceti hodin požádá o „separátní mír a o okamžité příměří“. „Nemohu jinak,“ napsal, „takto jednat mi poroučí svědomí vladaře“. Vilém již Karla k jinému stanovisku nepřiměl. Andrássy pak s císařem domluvil nótu Wilsonovi, která byla předána 27. října a přijímala prezidentovy podmínky. Končila těmito slovy: „Poněvadž tedy Rakousko-Uhersko přijalo veškeré podmínky, na nichž učinil pan prezident závislým vstup do vyjednávání o příměří a míru, nepřekáží podle názoru rakousko-uherské vlády nic zahájení tohoto jednání. Rakouská vláda prohlašuje tudíž ochotu, aniž by vyčkala výsledku jiného vyjednávání, vejíti v jednání o mír s Rakousko-Uherskem a odpůrcími státy a o okamžité příměří na všech frontách rakousko-uherských a žádá pana prezidenta Wilsona, aby ráčil učinit příslušné přípravy.“ Autoři nótu nepovažovali za úplný konec Rakousko-Uherska, doufali ještě ve vyjednávání o míru, jehož bude říše účastníkem. Šlo jim hlavně o zastavení bojů.

V Praze si však nótu 28. října vyložili jako pád habsburské monarchie a její kapitulaci, a proto vyhlásili československý stát. Chorvatský zemský sněm vydal 29. října zákon prohlašující Chorvatsko, Slavonii a Dalmácii za součást samostatného státu Srbů, Chorvatů a Slovinců. Polští politikové zveřejnili v Krakově provolání ke sjednocení polského národa. V Budapešti vypukly 30. října krvavé nepokoje, které odtrhávaly Uhersko od dualistické říše. Ve stejný den se slovenští politikové přihlásili ke společnému státu s Čechy.

Císař Karel se vůči těmto převratům choval odevzdaně, odmítal proti nim použít sílu - „jen žádnou občanskou válku!“ přikazoval. Podmínky příměří nadiktované protivníky ve vile Giusti del Giardino nedaleko Padovy byly hodně tvrdé, ale rakousko-uherská komise je 3. listopadu přijala. Italové toho využili k zajetí 360 000 rakousko-uherských vojáků.

Zbraně zmlkly, pro habsburskou monarchii skončila velká válka. Přinesla jí naprostý rozpad. Císař podepsal 11. listopadu manifest, jímž se zříkal jakékoli účasti na státních záležitostech a předem uznával „rozhodnutí, jež učiní Německé Rakousko o své budoucí státní formě“. Nepokládal to za vzdání se trůnu, byl to však jenom jeho osobní výklad, který mu měl ulehčit obtížnou situaci. Příštího dne, 12. listopadu 1918, byl vyhlášen vznik Republiky Německé Rakousko.

V té době již dva týdny existovalo Československo, i když se teprve konkrétně vytvářelo. Bylo dílem především české politiky.

Česká národní společnost se koncem 19. století stala rozvinutým společenstvím, vnitřně vrstevnatým a dynamickým. Byla výsledkem sociálního, hospodářského a duchovního pohybu, který se vzhledem ke startu před sto lety jevil tvůrcům a následovníkům jako „malý zázrak“. V rakouském sousedství se však odehrával „zázrak velký“, za několik desetiletí se císařské Německo posunulo mezi evropské mocnosti.

Vývin české společnosti umožňovalo liberální prostředí Rakouska po polovině 19. století. Prospívalo faktorům a aktérům nesoucím, prosazujícím a utvářejícím českou národní společnost. Politicko-ideologicky se tato společnost definovala státoprávním programem založeným na historickém státním právu, cílícím k federalizaci říše a k vytvoření českého státu v jejím rámci. Nebylo to jen z její vůle, ale způsobil to také politický vývoj poté, co si monarchie vybrala směr a dualistické řešení za státoprávní křižovatky v roce 1867. Vůle je i v novodobé státoprávní problematice činitel důležitý: jako projev širšího společenského (národního) vědomí se formuje samozřejmě především politikou, ale také dalšími činiteli, širšími souvislostmi a jejich vnímáním.

Češství vůbec nevylučovalo rakouské státní cítění. Závažné pro ně ale bylo, že česká politika ve státoprávní zakladatelské době nebyla

pozvána k rozhodování. Důvodů k tomu měli „mocní“ více, také vlastní stav české politiky a společnosti či spíše to, jak jej viděli a hodnotili. „Odmítnutí“ a náraz z dualistického státoprávního řešení v 60. letech způsobily odezvu, která se uchovala v politické paměti. Pospojovala se pak s novými obdobnými zkušenostmi a pocity a napomohla ke státoprávní negaci Rakousko-Uherska za světové války. Hlavní v tomto případě bylo, že politicky byla česká společnost málo úspěšná, což kontrastovalo - určitě v jejím vědomí a pocitech - s její úrovní.

Státoprávní program nebyl ani po desetiletích blíže naplnění, než když se prvotně črtal. Citelně a soustavně ho zasahoval a podvazoval neúspěšný průběh česko-německých národnostních vyjednávání. Nic je neposunovalo k určitějšímu řešení, ani změny rakouských vlád, ani rozšířený parlamentarismus, ani jisté změny ve stranických reprezentacích obou národností. Problematické bylo to státoprávní koncepti nejen v přítomnosti, ale také do budoucna. Tím se dostávalo povzbuzení nacionalismu na obou stranách. Přibývalo myšlenek zaměřit českou státoprávnost mimo Rakousko. Skicovala se různá řešení, která ale nebyla více než úvahami. Žádná nebyla naplnitelná vlastní silou. Na zjevný politický život neměly tyto úvahy žádný vliv, přesto vyjadřovaly existující politické napětí, nálady a tendence, které za jiné situace už politicky ovlivňovat mohly.

Tato situace přišla se světovou válkou. Právě ona skoncovala s českým státoprávním programem: u vědomí toho, co se s Rakouskem po zahájení bojů dělo, se nedalo čekat, že by válečné vítězství Rakousko-Uherska pomohlo k jeho naplnění. Po několika válečných letech, už za rakouských obtíží, se objevovaly pokusy program oživit, uzpůsobit ho; v té době již ale nemohly najít reálné porozumění, ani ve Vídni, ani v české politice. Její rakušanství, mnohem více záležitost rozumu než srdce (srdce patřilo národu), ztrácelo na důvodech, ať už kvůli samotné světové válce, kterou Rakousko-Uhersko spolurozpoutalo, či kvůli zpochybněním funkce habsburské říše jako ochrany menších národů.

Československý státní program se zdál být řešením obecně zabezpečujícím svébytnou existenci národa vůči mocnostem považovaným dosud za protivníky volného rozvoje menších národů ve střední Evropě. Jeho zvláště důležitou složkou byly důraz na demokracii a důvěra v její podstatný vliv při utváření státu i v nových mezinárodních vztazích. Habsburské Rakousko bylo pro „svou“ velkou válku shledá(vá)no definitivně neschopné další demokratizace. Za války vzniklé, koncepčně vyložené a k realizaci chystané státoprávní českoslovenství bylo transformací i novou podobou českého státního programu. Mělo to mít závažné důsledky pro tvorbu a pak ve vývoji Československa.

Program byl novum v české politice i pro českou společnost, musel si ji teprve získat. Ona si ho však vyložila jako program ne úplně

nový. K akceptování pomohla samozřejmě především světová válka: bez toho, co přinášela a způsobovala, a nejen v Rakousko-Uhersku, by československá státní idea prosazována nebyla. Byla „vymyšlena“, ale nebyla pouhým výmyslem, její četné teoretické předpoklady se odvozovaly z analýzy vývoje ve světě a v habsburské říši. Na předpokladech spočívala také životnost díla, československého státu. Jeho zrod potřeboval i vhodné mezinárodní podmínky. Odbojová aktivita T. G. Masaryka a jeho spolupracovníků s nimi počítala a snažila se je - velmi omezenými silami - spoluvytvářet.

Novodobé české politické uvažování bralo od 40. let 19. století ohled na mezinárodní souvislosti svých národních poměrů. Chápalo, že „česká otázka“ je podřízena „otázce rakouské“ a ta „středoevropské“. Rakousko federalizované za české účasti, s ohledem na národní a historické součásti, bylo odpovědí na všechny tři otázky. Český státoprávní program nebyl jen řešením pro Čechy, obdobně jako koncepce československého státu.

Přemýšleje o Československu, myslel Masaryk na „novou Evropu“. Nebylo to ani jinak možné, pokud mělo být Československo změněno z ideje ve skutečnost. Cesta realizace byla plná předpokladů. Některé pak překročily práh mezi válkou a mírem a podpíraly - pevněji i vratce - Československo. K hlavním patřilo válečné vítězství francouzsko-britské Dohody, společně ovšem s podporou vzniku nových národních států. Důvody této záštity měly být samozřejmě mocenské, zajímavé především pro Francii, jež mohla mít ve střední Evropě „spřátelené“ státy a jejich prostřednictvím působit na postavení Německa.

Masaryk však našel se Západem i vazbu politicko-ideovou, bylo jí demokratické zřízení. Koncepce československého státu procházela za války změnami, ne nepodstatnými, aby se ustálila na demokratické republice. Masaryk k ní asi směřoval od počátku, nešla však vyslovit okamžitě. Musely se brát ohledy na skladbu francouzsko-britsko-ruské koalice a na rusofilské (carofilské) zůstatky v české politice, oživlé znovu na počátku války. K demokraticko-republikánskému konceptu napomohly ruská revoluce a hlavně vstup Spojených států do války. V politicko-ideové vazbě na Západ překonávala idea československého státu dlouhodobé rakušanství české politiky, zdůvodňované také potřebou ochrany před pangermanismem a panrusismem. Střední Evropa národních států nebyla samozřejmě jedinou alternativou pro poválečné uspořádání tohoto prostoru. „Ucházela se“ o něj ruská bolševická revoluce koncipovaná jako revoluce světová. V žádném případě tu ale nebyla možná jakási středoevropská federalizace.

Státoprávní českoslovenství nebylo vyvoláno jen tím, že válka zproblematizovala český státoprávní program, ale bez toho by nebylo vysloveno a realizováno. Masarykovi se formulovalo bez obtíží a s jistým

ulehčením, dosavadní podobu českého státoprávního práva považoval už za nemoderní, a proto samu o sobě problematickou. Tíhl k „demokratickému českoslovenství“, aniž ovšem původně čekal, že vznikne příležitost je naplnovat. Také on pak jeho prosazování opíral i o historickoprávní argumentaci. Té dobře rozuměla česká společnost. Československo si vysvětlila a přijala jako svůj stát „znovuobnovovaný“, jako pokračovatele a nástupce dějinného státu českého.

Ve skutečnosti bylo Československo státem zcela novým, zatím bez přímé historie a tradice. Tak se ale nedalo vyvolat v život, tak nebylo možné je vytvářet, nanejvýš jenom přetvářet. Nerozuměla by tomu především právě česká společnost. Historie v ní byla až příliš přítomná, než aby se zřekla hrdosti, že měla v minulosti svůj stát a že ho teď může „obnovovat“. Budování Československa brala česká politika, když už bylo zřejmé, že stát opravdu vznikne, jako své dílo. Ulehčila jí to reprezentace Němců v českých zemích, která československý stát odmítla a nemínila se podílet na jeho utváření. Slovenský partner byl pak pro české politiky „mladším bratrem“, který je zatím nevyspělý a musí se teprve „učit“. Jenže učit se musela i česká politika a česká společnost, a to právě „budování státu“. Česká státotvornost dostala na celá desetiletí československou podobu.

Resumé

Cílem této studie bylo prokázat, že pád Rakousko-Uherska sice přišel až s válečným dobrodružstvím zahájeným v létě 1914, ale že vážné existenční krize mnohonárodnostní monarchii oslabovaly již celá desetiletí předtím. Relativní politický klid v Rakousku fakticky skončil s demisí dlouhodobé vlády hraběte Taaffeho v roce 1893; právě od té doby „staré Rakousko“ směřovalo - více či méně zjevně - k pádu. Vznik suverénního Československa na podzim 1918 byl přitom vzhledem ke „startovní pozici“ českého národního hnutí před sto lety „malým zázrakem“. Fakticky se jednalo o důsledek toho, že státoprávní program Čechů nedošel v Rakousko-Uhersku ani po desetiletích naplnění; světová válka s ním pak skončila úplně: u vědomí toho, co se s Rakouskem po zahájení bojů dělo, nemohli Češi, Slovinci, ani příslušníci dalších národů čekat, že by jeho válečné vítězství umožnilo naplnění jejich národních aspirací. Výsledkem byl vznik již zmíněného samostatného Československa a dalších tzv. „nástupnických států“ ve střední Evropě.

Literatura

Amiguet, P.

1934 *La vie du Prince Sixte de Bourbon*. Paris: Librairie du Bassin.

Andics, H.

1974 Der Untergang der Donaumonarchie. In *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, 1. Jg., H. 1 (2001), s. 9-24.

Galandauer, J.

1998 *Karel I. Poslední český král*. Litomyšl-Praha: Paseka.

Griesser-Pečarová, T.

1994 *Zita. Poslední císařovna*. Praha: Mladá fronta.

Kahn, R. A.

1966 *Die Sixtusaffare und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarn im Ersten Weltkrieg*. Wien: ...

Kořalka, J.

1996 *Češi v habsburské říši a v Evropě v letech 1815-1914*. Praha: Argo.

Liddel Hart, B. H. sir

2001 *Historie první světové války*. Brno: JOTA.

Lorenz, R.

1959 *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz - Köln - Wien: Verlag Styria.

Michel, B.

1994 *Smrt dvouhlavého orla. Rakousko-Uhersko 1916-1918*. Praha: Mladá fronta.

Pernes, J.

2001 *Pod habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána.

Skřivan, A.

1996 *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906-1914*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.

Šedivý, I.

2001 *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Tuchmanová, B. W.

2000 *Srpnové výstřely. Začátek první světové války*. Praha: Mladá fronta.

Urban, O.

1991 *František Josef I*. Praha: Mladá fronta.